

Liberalizm: Devlet ve Hukuk

Müslüm Turan

Burjuva ideolojisinde, serbest rekabet sistemi, kendi kendini düzenleyebilen, hatta yalnızca ekonomi dışı bir merciin mübadele ilişkilerine müdahale etmemesi kayıt ve şartıyla, herkesin refah ve adaleti anlamında bireysel yetenek ölçütüne göre işleme potansiyeline sahip bir mekanizma olarak kabul edilir. Bu sistemin işleyiş mekanizması tarafından belirlenen toplum, Habermas'ın sözleriyle, "kendini sadece egemenlikten arınmış bir alan olarak değil, ayrıca umumiyet itibariyle zordan arınmış bir toplum olarak sunar; her bir mal sahibinin ekonomik gücü, fiyat mekanizmasını etkileyemeyeceği, böylelikle de asla doğrudan doğruya diğer mal sahipleri üzerinde bir güç olarak etkin olamayacağı bir hiyerarşi çerçevesinde tasavvur edilir. Bu güç, mübadele sürecinden anonim ve belli ölçülerde özerk olarak çıkan, iktidardan arınmış piyasa kararına tabi olur. Ekonomik temel düzenin hukuksal güvenceleri de, eğilim itibariyle gücün etkisizleştiği ve egemenlikten arınmış bir özel alanın bu doğrultusuna işaret ederler. Yasayla tanınmış bir yetkiye dayanmayan devlet müdahaleleri, sosyolojik anlamları gereğince, aslen doğal hukuka göre belirlenmiş adalet ilkelerini ihlal ettikleri için değil, basitçe öngörülemez oldukları için kötüdürler"¹. Başka bir deyişle, kapitalist ekonominin rasyonalitesi, siyasal ve hukuksal zeminlerde yan-

kısını bulur. Siyasi ve hukuksal zeminde yasaların geçerliliği, gayrişahsi bir nitelik arz etmelerine, kodlanmış veya formülleştirilmiş olmasına bağlıdır. Aksi takdirde hesap edilebilirliğin ve öngörülebilirliğin güvenceleri ortadan kalkar ve hesaplama akılda içkin olduğu iddia edilen yararlı örüntüler ortaya çıkmaz². Habermas'ın dediği gibi, "yetkiye uygunluk ve hukuksal biçimsellik, bu nedenle burjuva hukuk devletinin ölçütleri durumundadır; 'rasyonel' idare ve 'bağımsız' yargı, örgütlenme açısından önşart niteliğindedir. Yürütme ve yargının uymak zorunda oldukları yasanın kendisi herkes için eşit derecede bağlayıcı olmalıdır; yasa, ilke olarak istisna veya imtiyaz tanıyamaz. Bu açıdan devletin yasaları, pazarın yasalarıyla uyusurlar; her ikisi de vatandaş ve özel şahıs karşısında bir istisnaya izin vermezler; nesneldirler, yani bireyler tarafından manipüle edilemezler...belli şahısları muhatap almazlar"³.

Liberal ideoloji ve hatta tüm klasik burjuva felsefesi, hukuk ideolojisi esas alınarak oluşturulmuştur⁴. Bu ideoloji, esas itibariyle, devlet bürokrasisinde cisimleşen *hukuki akıl* bu kez tümüyle burjuvazi tarafından içeriklendirilmesini; iktisadi rasyonalitenin randımanlılık talepleriyle karşılaşarak sonuçta burjuvazinin iktidar taleplerinin vasıtası haline gelmesini ifade etmiştir. Özel alanla kamu-

1 HABERMAS, Kamusalığın..., s. 166-167. Aynı bağlamda bkz. MURPHY, s. 103; MOORE, s. 84.

2 MURPHY, s. 159; HABERMAS, Kamusalığın..., s. 167; SANCAR, Devlet..., s. 36-37; POOLE, s. 38; JAMESON, s. 350.

3 HABERMAS, Kamusalığın..., s.167. Ayrıca bkz. HABERMAS, İdeoloji..., s. 44.

4 Althusser'den aktaran COWARD-ELLIS, s. 38. Aynı bağlamda bkz. FOUCAULT, Özne..., s. 143-144.

sal alan arasındaki mutlak monarşi dönemi özgü organik ayırım beraberinde şu sorunu gündeme getirir: Devletin karar erkinde ve bu erkin kullanımında özel alanın payı nedir? Bu sorun, burjuvazinin monarşik egemenlik düzeniyle bütünleşmede kendine fayda gördüğü bu dönemler boyunca ortaya çıkmamıştı. Gerçekten de, büyük ölçüde hukuksal kurumlara dayanarak ve kurumları geliştirerek ortaya çıkan ve özünde hukukta temsil edilen monarşik iktidarın "gelişiminden ve feodal sistemlerin küçülmesinden, gerilemesinden büyük ölçüde yararlanan burjuvazinin, diğer yandan, ekonomik mübadelelere biçim vermesini sağlayan, kendi toplumsal gelişimini güvence altına alan bu hukuk sistemini geliştirmekte büyük yararı vardı. Öyle ki, hukukun söz dağarcığı ve biçimi burjuvaziyle monarşinin ortak iktidarının temsil edildiği sistemdi"⁵. Ama ne zaman ki, burjuvazi, monarşi ile kurduğu bu ortak iktidardan umduğu ve beklediği yararları elde etmiştir, o zamandan sonra, devlet iktidarında yoğunlaşan siyasal karar erkine katılmanın ve aktif bir şekilde etkide bulunmanın hukuksal açıdan güvencelenirilmiş kurumsal olanaklarına sahip olmanın peşine düşmüştür. Bu bağlamda, burjuvazi -monarşiye de ait olanın bu aynı söylemi- hukuk ideolojisini kullanarak özel alan ile kamusal alan arasındaki mutlak monarşik yapılanmaya ait özgül ayrışmayı çözmüş ve bu iki alan arasındaki bağlantıyı kurumsal yönden güvence altına alacak

olan siyasal işlevli bir kamuyu bir devlet organı olarak inşa etmiştir⁶.

Siyasal işlevli burjuva kamusu, burjuvazinin toplumsal ilişkisinin genel kurallarını kendi kamusal muhakemesinin konusu haline getirdiği anda ortaya çıkar. Bu kamusal alan, devletle toplumun (burjuvazinin) ihtiyaçları arasında aracılık eden bir güç olarak normatif statüsünü kazanır. Gerçekten de, "burjuva toplumunda kamu, kendisini ilkin kamusal topluluk olarak bir araya gelmiş özel şahıslar suretinde ortaya koyar. Özel şahıslar, hükümetin düzenlemelerine tabi olan kamu oyunu, kamusal erke karşı vakit geçirmeksizin sahiplenerek, bu erkle, esasen özelleşmiş olan ama kamusal bakımdan da önem taşıyan mal dolaşımı ve toplumsal emekle ilgili genel kurallar konusunda hesaplaşmaya koyulur⁷. Görüldüğü üzere, bu gelişmiş burjuva kamusal toplumsal önkoşulunu, -toplumsal yeniden-üretim alanındaki ilişkiyi mümkün olduğu kadar özel kişiler arasındaki bir sorun haline getirerek- burjuva toplumunun özelleştirilmesini tamamlayan liberalleştirilmiş pazar oluşturur. Liberalleştirilmiş bu pazarda kararların piyasa dolaşımı yoluyla ve gayri siyasal biçimde alınması, siyasal zemindeki problem ve çatışmaların genelleştirilmiş ve soyut yasalar sistemi içinde parlamenter yolla çözümlenmesini koşullayacaktır. Bu ise, burjuva kamusunda kendini yasaların tek meşru kaynağı olarak gören siyasal bir birincinin doğmasına yol açacaktır⁸. Bunun

5 Bkz. FOUCAULT, Özne..., s. 144.

6 HABERMAS, Kamusal... s. 137, 168. "Burjuva kamusu, tarihsel olarak devletten ayrılmamış bir toplumla bağlantı içinde ortaya çıkmıştır: Toplumsalın kendi başına bir alan olarak teşekkül etmesi, bir yandan hayatın yeniden üretimi özel biçimlere büründükçe, fakat diğer yandan da bir bütün halinde özel alan kamusal önem kazandıkça mümkün olabilmektedir. Özel şahıslar arasındaki ilişkilerin genel kuralları artık kamusal bir mesele haline gelir. Özel şahısların o andan itibaren kamusal erkle bu mesele etrafında giriştikleri mücadele, burjuva kamusal siyasal işlevlere enişti: Kamusal topluluk olarak bir araya gelmiş olan özel şahıslar toplumun bir özel alan olduğunun kabul ve tasdik edilmesini kamusal bir mevzu haline getirdiler." Ibid. s. 233-234.

7 Ibid. s. 93.

8 Ibid. s. 130, 159, 331.

sonucunda da, topluma *dışsal* bir konumda yer alan ve yasa söyleme/uygulama gücünü elinde bulunduran mutlakiyetçi devlet ve onun söylemini oluşturan devlet muhakemesi öğretilerine karşı liberal argümanlar geliştirilecek; devletin topluma (burjuvaziye) *içsel* bir konuma getirilmesi mücadelesi doğrultusunda önce "kuvvetler ayırımı"na, sonra da devlet-toplum ayırımına başvurularak yasa (ilke)'yla uygulama'nın arası açılacaktır⁹.

Aslında siyasal egemenliğin ilke'siyle uygulama'sı arasındaki bu ayrışma, mutlakiyetçi yapılanmaya özgü siyasal alan-özel alan ayrışmasının aşılmasını ifade eder: Artık siyasal alan ya da devlet, özel alandan bağımsızlıkla varolan, kendi hikmet-i hükümetine sahip bir gerçeklik değildir; devlet-topluma değilse de hiç olmazsa burjuvaziye ve onun taleplerine içseldir. Bu bağlamda devlet-sivil toplum karşıtlığı ve bu karşıtlığın yol açacağı etkileşimleri düzenlemek ve dengelemek amacıyla tasarlanan ve devlet gücünün sınırlandırılmasını hedefleyen biçimsel ve teknik mekanizmalar¹⁰, burjuvazi ile monarşik krallık arasındaki çatışmadan zafere çıkan burjuvazinin hak ve özgürlüklerini kuramsal düzeyde hukuki kayda alınmasını ifade eder. Gerçekten de, ilk

modern anayasalarda kendisini gösteren temel hakları düzenleyen bölümler, esas itibarıyla, ekonomik alanda iktisadi rasyonalitenin işleyiş gerekliliklerini güvence altına alırlar ve ekonomik alanın karşısında oldukça sınırlandırılmış işlevlere sahip bir kamu erki ve bu ikisi arasında siyasal işlevli kamuyu bir devlet organı (parlamento) olarak yerleştirirler¹¹.

Belirttiğimiz üzere, burjuva kamusu, serbest rekabete dayalı bir toplumun koşullarında ve liberalleştirilmiş bir pazarın olanaklılık kazandığı bir mekanda ortaya çıkabilmiştir. Mutlak monarşinin devlet muhakemesi ve bu muhakemenin dayanakları, siyasal işlev gören burjuva kamusunun toplumsal önkoşulunu oluşturan -ki burjuva düşüncesinde çoğunlukla bir tür doğal düzen olarak tasarlanmıştır- bu zemin üzerinde çürütülmüş ve yine bu zemin üzerinde burjuvazinin iktidar taleplerini meşrulaştıracak liberal siyasi argümanlar geliştirilmiştir. Liberal söylem, genel olarak denildiğinde, değer niteliğine ilişkin temel bir postülaya yaslanır. Bu postülaya göre, dünya nesnel hiçbir değer içermeyen bir gerçeklikten ibarettir. Buna göre her değer, son tahlilde, bireysel bir formun güncelleşmesine ya da gerçekleşmesine bağlı ve göreceli bir değ-

9 AKAL, s. 27-28; SANCAR, Devlet..., s. 35-39.

10 "Devlet kudretinin sınırlandırılmasına hizmet edecek biçimsel önlemler arasında; devletin üstün bağlayıcı güce sahip bir hukuk metni (anayasa) ile çerçevesi, devlet kudretinin değişik organlar arasında paylaştırılması (kuvvetler ayrılığı ilkesi), bütün devletsel faaliyetlerin hukuk kurallarına bağlanması (hukukun egemenliği ve hukuksal güvenlik ilkeleri) ve bu bağlılığın bağımsız yargı organlarıncı yürütülecek bir yargısal denetime tabi olması sayılmaktadır." Bkz. SANCAR, Devlet..., s. 35. Ayrıca bkz. TROPER, s. 341; HABERMAS, Kamusal..., s. 47.

11 "Temel hakların bir grubu düşünce üreten kamusal topluluğun alanına (düşünce ve ifade özgürlüğü, basın özgürlüğü, toplanma ve örgütlenme özgürlüğü) ve özel şahısların bu kamusal alan içindeki siyasal işlevlerine ilişkindirler (dilekçe hakkı, eşit seçim ve oy hakkı vb.) temel hakların diğer bir grubu, bireyin, temeli ataeril küçük ailenin mahrem alanında yatan özgürlük statüsüne ilişkindirler (şahsi özgürlük, konut dokunulmazlığı vb.). Temel hakların üçüncü grubu özel mülkiyet sahiplerinin burjuva toplum alanındaki ilişkileriyle ilgilidir (yasa önünde eşitlik, özel mülkiyetin korunması vb.). Temel haklar bir yandan kamusal ve özel alanları (özlerini oluşturan mahremiyet alanı ile birlikte), kamusal topluluğun kurumu ve araçlarını (basın, partiler); diğer yandan özel özerkliğin temelini (aile ve mülkiyet); ve nihayet özel şahısların işlevlerini, hem vatandaş olarak sahip oldukları siyasal işlevleri hem de mülk sahibi olarak taşıdıkları ekonomik işlevleri (ve 'insan' olarak sahip oldukları bireysel iletişim işlevlerini, örneğin haberleşmenin gizliliği yoluyla) güvence altına alırlar." HABERMAS, Kamusal..., s. 171.

re sahiptir. Başka bir deyişle, değer, tümüyle ve tümüyle öznelidir. Bu öznelilik kültü veri alındığında, bireylerin özgür oldukları ya da özgür olmaları gerektiği düşüncesi kendiliğinden ortaya çıkar. Gerçekten de liberal düşünce açısından, felsefi anlamda özgürlük, hiçbir nesnel standardın (iyi'nin) bulunmadığını, çok geniş çeşitlilikteki hayat tarzları arasında herhangi birini "hakiki iyi" hayat tarzı olarak göstermenin hiçbir rasyonel zemininin olmadığını ifade eder. Böylesi bir nesnel standardın bulunmadığı çoğulcu bir toplumda, bireylerin kendi iyi anlayışlarının peşinde koşmalarında hiçbir sınır yoktur¹². Liberaller için özgürlük, müdahalesizlik anlamına gelir. Buna göre, bireyler hiçbir zorlama ve engelleme ile karşılaşmaksızın istedikleri seçimleri yapabilmelidirler¹³. Her birey, böylesi bir anlamda özgür bırakıldığında, iyi'nin biricik temelini oluşturan öznel iyi'nin -bireysel ve de toplumsal yarara yol açan sonuçlarıyla birlikte- ortaya çıkması sağlanmış olacaktır.

Görüleceği üzere, liberal felsefe açısından nesnel iyi'ye dair bir teori oluşturmanın hiçbir yolu yoktur; iyi tümüyle ve tümüyle öznel bazında tanımlanmaktadır. Ne kadar çok sayıda birey varsa o kadar çok sayıda -eşanlı olarak ortaya konan- iyi anlayışları vardır. Liberal insan özgürlüğünün alanını oluşturan bu ahlaki görelilik, kendi içinde, bir bakıma paradoksal bir biçimde özgürlükler alanı anlamına da gelir. Zira, Poole'un söylediği gibi, "bireysel iyi anlayışındaki çeşitlilik ne kadar çok olursa başka bireylerin kendi seçtikleri hayatı sürdürmelerine izin vermek için her bireyin yaptığı şey üzerinde kısıtlamalar koyma zorunlu-

luğu o kadar çok artacaktır"¹⁴. Eşdeyişle, kendi iyi anlayışlarının peşinde koşan bireylerin bu talep ve arzularıyla başkalarının talep ve arzuları arasında çıkması her zaman için olanaklı çatışmalar, bireylerin kendi iyi hayat tarzlarını sürdürme yollarına konulmuş bazı kısıtlamaların varlığını zorunlu kılar. Dolayısıyla, iyi'ye ilişkin bir teori oluşturmak için geçerli bir neden bulamayan liberaller, insan özgürlüklerinin sınırlandırılması yapısal öngerekliliğiyle (özgürlüğün sınırı başkalarının özgürlüğüdür) karşılaştıklarında, liberal ahlaki göreliliğin iyi'nin tanımlanması bazında izin verdiği öznelliğe direnen bir adalet ve devlet teorisi oluşturmak zorunda kalmışlardır¹⁵.

Birey özgürlüklerinin kısıtlanım alanı olarak ortaya çıkan bu etkili hukuki çerçevenin (devletin) varoluşu, liberal ideolojik-pratikte, genel olarak, Kantçı adalet teorisi ve hukuk devleti ilkesine başvurmak suretiyle açıklanır. Bilindiği gibi, Kant'ta hak ilkeleri tıpkı ahlaki yasada (kategorik emperatif) olduğu gibi, özdayatımlı ilkeler olup, bu ilkelerin getirdiği kısıtlamalar da özsınırlamalardır. Yani bunlar, insan özgürlüğü üzerinde temellendirilmiştir. Şu farkla ki, ahlaki yasanın her şeyden önce ahlaki eylemli bireyin güdüleniminde varolduğunun varsayılmasına karşın, hak alanının (adaletin) öncelikli varoluş biçimi kurumsaldır. Bu kurumsal biçim, yani hukuk, Kant'ta nesnel ve evrensel niteliğe sahip, bireyler tarafından manipüle edilemeyen ve belli kişileri muhatap almayan eşitlikçi (gayrişahsi ve gayrisiyasal) bir yapı görünümünde ortaya çıkar. Ve bu aynı kurumsal biçim, kendilerini ve başkalarını hakların ve ödevlerin taşıyıcısı, rasyonel hukuki öz-

neler olarak gören bireylerin varlığını öngerektirir¹⁶.

Liberal insan özgürlükleriyle bu özgürlüklerin devlete terkedilişinin birlikte nasıl düşünülebileceği sorunu, Kant'ta rasyonel hukuki özneler ve onların iradeleri esas alınarak yanıtlanmıştır. Buna göre devlet, hukuksal bir işlemin (bir devir sözleşmesinin) sonucunda ortaya çıkan ve özünde negatif olarak işleyen hukuki bir üstyapı ya da hukuki bir olgudur. Görüldüğü üzere, Kant, "meşru hukuksal zorlama" düşüncesine başvurmak suretiyle birey-devlet ikilemini açıklamaktadır: Devleti, bireyler arasındaki bir sözleşmenin ürünü saymakla meşru otoriteyi buna muhatap olanların özgür seçimleri üzerinde temellendirmektedir. Devletin hukuki anlamda rasyonel bireyler arasındaki bir konsensüsün, hukuki bir sözleşmenin yaratımı olarak temellendirilmesi, devletten kaynaklanan talepleri bireylerin iradesinden kaynaklanmış taleplere dönüştürecektir. Böylece devletin (ve taleplerinin) bu taleplere maruz kalan insanlar tarafından kabul edildiği ve insanların kendileri tarafından istenip geliştirildiği düşüncesi-nin ortaya konulması sağlanacaktır¹⁷.

Hukuk, Kantçı temellendirmede sade-

ce devletin (iktidarın) meşruluk kaynağı olmakla kalmaz, aynı zamanda onun sınırını da oluşturur. Gerçekten de Kantçı hukuki rasyonalite ile olan dolaysız bağlantısı düşünüldüğünde, devlet işlerinin genel normlara bağlı olması (hukuksal güvenlik), burjuva özel hukuk sistemi içinde tedvin edilen özgürlüklerle birlikte serbest pazar düzeninin korunması işlevi doğrultusunda, bir gerekliliktir¹⁸. Hukuktan hareketle temellendirilen ve örgütlenen Kantçı hukuki devlet kuramını esas alan liberal söylemde, devlet, hukuki bir kavramdan başka bir şeyi ifade etmez ve sadece hukuki olarak tanınabilir. Burada hukuk, bu devlet modelinin (hukuk devleti) hem meşruluk kaynağı, hem de sınırı durumundadır¹⁹. "Hukuk devleti fikrinin kurumsal somutlaşmasının merkezi unsurlarını; bireylerin kamu erki karşısında hukuk öznesi olarak kabul edilmesi, özellikle devletin tasarruflarından çıkarılmış bireysel özgürlüklerin hukuken tanınması ve yargısal yoldan kavranması, hukuksal eşitlik, siyasal sistemden ayırmış bağımsız yargı, yasallık ilkesi, hukuk üretiminin (yasamanın) hukuken düzenlenmesi olarak özetlemek mümkün"²⁰.

16 Daha önce de belirtildiği gibi, Kantçı hukuki rasyonalite, genel hukuki ilkelerin özel ve somut olaylara tutarlı ve tarafsız bir biçimde uygulanmasını gerektirir. Bireyler kendi eylemlerini benzer eylemler için de geçerli ilkelerin bir ölçüsü olarak kavradıkları zaman hukuki anlamda rasyonel bireyler haline gelirler. Bkz. Poole, s. 62-63.

17 Bkz. Poole, s. 103. Kantçı adalet teorisi bütün liberal düşünürler için temel olmuştur. Yakın dönemlerde yazar Habermas ve Rawls'un çalışmaları da Kantçı etiğin ve adalet teorisinin bir yeniden inşası anlamına gelmiştir. Yine Rawls'ın "başlangıç konumu" ve Habermas'ın "iletişimsel etik ve eylem teorisi" yine Kantçı yorumda doğal hukuk öğretisinin bir başka varyantı olarak, tözel olarak değil de söylemsel olarak temellendirilmiş doğal hukuk teorileri olarak görülebilir. Rawls'ın "başlangıç konumu" ve diğer argümanları için bkz. RAWLS, S. 60-62, 143. Habermas'ın bağlam içindeki değerlendirmesi için bkz. LASH, s. 61; HELLER, s. 83.

18 "İktidar sistemi, kendi açısından daha çok üretimin meşru ilişkilerinde haklandırılabilir." Bkz. HABERMAS, *İdeoloji...*, s. 44. Ayrıca bkz. HABERMAS, *Kamusalallığın...*, s. 167; SANCAR, *Şiddet...*, s. 39.

19 Bkz. SANCAR, *Şiddet...*, s. 36. "Her sosyal kümelenmenin mutlaka kurduğu Yasa/uygulama ilişkisi, aynı zamanda hukuki, siyasi ve sosyal bir ilişki olduğu için, kurumsallaşmış siyasi iktidar tipi olarak devlet düşüncesi, ancak, hukuki bir ortak model üzerinde, bir 'hukuki düşünme biçimi' olarak okunabilir. Bu yüzden, devlet kuramına hukuki sözcüğünün eklenmesi gereksiz bir tekrar olacaktır. *Hukuki* devlet kuramı, devlet kuramı içinde, 'modern düşüncenin özgül hukukiliği'nin incelendiği bir alt başlıktan başka şey olamaz." Bkz. AKAL, *Devlet...*, s. 21. Ayrıca bkz. TROPER, s. 341-343; STRAUSS, s. 284.

20 Bkz. SANCAR, *Şiddet...*, s. 36. Ayrıca bkz. HABERMAS, *Kamusalallığın...*, s. 171.

12 Bkz. POOLE, s. 102; BERLIN, s. 7; SUNAR, s. 78.

13 BERLIN, s. 7-8; HABERMAS, *Kamusalallığın...*, s. 231; POOLE, s. 102-103; PETTIT, s. 30.

14 Bkz. POOLE, s. 102. Ayrıca bkz. HEGEL, s. 41.

15 Bkz. POOLE, s. 102-103.

Cörtüldüğü üzere, klasik hukuk devleti kuramı, devletten ayrı bir özel alan, toplumla devlet arasında aracılık yapan –ve temel haklara dayalı normatif düzenlemelerle güvence altına alınmış– siyasal işlevli bir kamu ve –özünde baskı terimlerinde tanımlanan– nötr bir yapıya sahip hukuksal ve biçimsel bir iktidar düşüncesi üzerinde yükselir. Gerçekten de, bunlar, yani kamusal alan-özel alan ayrımı, siyasal bir işlev gören bir kamuya ilişkin anayasal düzenleme ve negatif bir hukuksal formda çerçevesi çizilen iktidar anlayışı, hukuk devleti kuramının *apriori*lerini oluşturur²¹. Habermas'ın belirttiği gibi, burjuva kamu modeli, kamusal alanın özel alandan kesin bir şekilde ayrılması varsayımı üzerinde temellenir. Bu ayrımda, kamusal topluluk halinde bir araya gelen özel kişilerin oluşturduğu ve devletle toplum arasındaki bağlantıyı kuran kamunun kendisi, özel alana dahildir. Yani, burjuva kamu modelinde özel şahıslara ayrılmış alanda, özel alan ile kamusal alan arasında ayrım yapılır: Burjuva kamusu, devletle toplum arasındaki gerilim sahasında özel alanın bir parçası olarak ortaya çıkar²².

Tarihsel olarak, devletten ayrılmış bir toplumla bağlantı içinde ortaya çıkan burjuva kamusu, özel alandaki ilişkilerin genel kurallarının toplumsal bir sorun haline getirilerek toplumun bir özel alan olduğunun siyasal açıdan kabul edilmesi ve onaylanması projesinin ifadesidir. Bu bağlamda, esas itibarıyla, özel şahısların tasarrufunda olması gereken alana devletin müdahale ve tecavüzlerini engelleyen ve ilk liberal anayasalarda yer alan temel haklar katalo-

ğu, bu projenin kurumsal düzeyde izdüşümünü oluşturur. Gerçekten de, bu normatif düzenlemelerde temel haklar, siyasal açıdan özgürleşmiş bir özel alanla birlikte siyasal işlevli bir kamunun hukuk devleti ile bağlantısı içinde bir konuma yerleşir²³. Kamusal alanın, bu şekilde, özel alanın bir parçası olarak temellendirilmesi, kamusal alanın toplumsal koşullarının –tıpkı özel alanda olduğu gibi– bir tür doğal düzen olarak tasarlanmasına yol açacaktır. Marx'ın belirttiği gibi, özel alan ya da toplum, burjuva ekonomi-politiğinde, bir birey-yurttaşlar toplumdur ve bu toplumda tüm bireyler "sahip olma" kavramından hareketle tanımlanır; herkes bir ihtiyaçlar toplamından ibarettir²⁴.

Burjuva düşüncesinde, özel alan, dayanağını "mülk sahibi" ile "insan" (bourgeois ile homme) arasında kurulan özdeşlikte bulur. Tüm toplumsal fenomenler, bu insan modeli üzerinde yükselir; insanın bu ideal doğasının (sahiplenici bireycilik) gerçekleşmesi önünde bir engel ya da olanak olma anlamında bir gerçekliğe sahiptir. Dolayısıyla, özel alanın bir parçası olarak kabul edilen kamusal alanın kendisi de bu tözsel özne nosyonu çevresinde dönecektir. Gerçekten de liberal siyasal öğretilerde, siyaset *homo economicus*'ün hizmetinde bir sağgörü anlamını taşır ve –esas itibarıyla– bu öznenin haklarını ve özgürlüklerini güvence altına almanın bir aracı olarak temellendirilir²⁵. Liberal kuram ile bu "ego" anlamında birey modeli her zaman bir arada olmuştur; doğuştan haklarla dünyaya gelen birey, siyasal iktidarın meşruluk kaynağı olarak

konumlandırılmıştır. Bir yandan da üstün zorlayıcı iktidarı gören liberaller açısından örgütlü toplumun varlık amacı gibi uğradığı dönüşüm ve değişimlerin sebebi de bu tözsel özne kategorisinde içerildiğini iddia ettikleri evrensel taleplerin daha eksiksiz ve kolay kılınarak karşılanmasından başka bir şey değildir²⁶.

Devlet, Bourdieu'nun (Weberci devlet tanımlamasıyla ilişki içinde) ifade ettiği gibi, "belirli bir toprak parçası ve buna tekabül eden nüfusun tamamı üzerinde fiziksel ve simgesel şiddetin meşru kullanımını başarılı bir şekilde talep eden bir x'tir"²⁷. Bourdieu'nun devlet tanımında yer alan "simgesel şiddet" ibaresi, egemenlik altında olanların, egemenlik ilişkilerini egemen olanların çıkarlarına uygun olan kategoriler aracılığıyla algılamalarının sağlanması anlamına gelir. Simgesel şiddetin meşru kullanımının elde edilmesi, Bourdieu'nun sözleriyle, "egemenlik altında olanların *habitus*'ünü oluşturan nesnel yapılarla bunların uygulandığı egemenlik ilişkisinin yapısı arasında uyuma dayanır"²⁸. Görüleceği üzere, devlet, fiziksel şiddetle birlikte ve ondan daha öncelikli bir konumda yer alan simgesel şiddeti içeren bir siyasal yapıdır. Costariadis'in belirttiği gibi, "meşru şid-

deti tekelinde bulundurmanın öncesinde meşru kelamı tekelinde bulundurma vardır; ki bu da, geçerli imlemi tekelinde bulundurmaya bağlıdır. İmlem Efendisî'nin tahtı, şiddet Efendisî'nkinden daha yüksektir"²⁹. Bu devlet tanımı ışığında liberal devlet kuramına bakarsak, bu kuramda meşru kelamın, "tözsel özne", "bireycilik", "doğal haklar", "birey-devlet dikotomisi" ve bunlardan daha önemlisi "temsîl" nosyonu çevresinde döndüğünü görürüz. Temsîl'in özellikli ve öncelikli konumu, esasen, diğer nosyonların içerimlerini hem özetleyen hem de kurumsallaştıran bir mekanizma işlevi görmesinden kaynaklanır. Furet'in belirttiği gibi, Liberal ideolojik-pratikte, "meşruluk (ve zafer) halkın iradesini simgesel olarak taşıyanların ve aynı iradedeki beklentileri tekeline almayı becerebilenleridir"³⁰. Gerçekten de, liberal devlet ve kurumları, bireylerin eşitliği ve özgürlüğü çerçevesinde örgütlenir ve görünümse olarak bu eşit ve özgür yurttaşlar-bireyler topluluğunun temsiline; devletin halkçılığına ve halka karşı laik sorumluluğuna dayanır³¹. Artık, bundan böyle "her iktidar, her siyaset, bu kurucu ama cisimlendirilmesi olanak dışı ilke çevresinde yörüngelenir"³². Gerçekten de, liberal demokraside, bi-

21 Bkz. FOUCAULT, Özne..., s. 141-145; HABERMAS, Kamusal alan..., s. 376-377; COSTARIADIS, s. 111; FOUCAULT, Entellektüel..., s. 69.

22 HABERMAS, Kamusal alan..., s. 302-303, 366. Ayrıca bkz. AMIN, s. 80; WOOD, s. 16. "Özel alan, dar anlamda, burjuva toplumunu, yani mal dolaşımı ve emek alanını kapsıyor; mahremiyet alanıyla aile de ona dahil. Siyasal kamu ebedi kamudan çıkıyor; kamuoyu yoluyla toplumun ihtiyaçlarını devlete iletiyor." Bkz. HABERMAS, Kamusal alan..., s. 98.

23 Bkz. HABERMAS, Kamusal alan..., s. 172 dn. 62, 366.

24 Bkz. MARX, Grundrisse, s. 139-140.

25 Bkz. BARBER, 32-33; HABERMAS, Kamusal alan..., s. 236-237. Marx'ın belirttiği gibi, "modern devletin doğal temeli ise burjuva toplumu *insanı*, yani öteki insanlara özel çıkar ve *bilincinde* olmadığı doğal zorunluluktan başka hiçbir bağla bağlanmış bulunmayan bağımsız insan, çıkara dönük emeğin kendi öz *bencil* gereksinmesi ile ötekini *bencil* gereksinmesine *köleliğidir*. Doğal temeli işte bu olan modern devlet, *evrensel insan hakları bildirisinde*, onu işte böyle tanımlıyordu. Ve bu hakları modern devlet yaratmamıştı. Kendi öz evrimi ile eski siyasal engelleri aşmaya götürülen burjuva toplumunun ürünü olan modern devlet, kendi başına *insan haklarını ilan ederek*, kendi öz köken ve öz temelini tanımaktan başka bir şey yapmıyordu." Bkz. MARX, Kutsal..., s. 154.

26 DURKHEIM, s. 116-117; MILL, Faydacılık..., s. 19, 27; HEGEL, s. 60; ALTHUSSER, s. 13; POLUNTZAS, s. 125; MARX, Kutsal..., s. 154.

27 BOURDIEU, Pratik..., s. 107.

28 BOURDIEU, Pratik..., s. 210. Ayrıca bkz. BOURDIEU, Toplumbilimin..., s. 86; COSTARIADIS, s. 45.

29 COSTARIADIS, s. 45.

30 FURET, s. 74.

31 Bkz. POLUNTZAS, s. 125. Aynı bağlamda bkz. WEYL, s. 111-112; HABERMAS, Nietzsche..., s. 131; FURET, s. 88; HABERMAS, Kamusal alan..., s. 173.

32 FURET, s. 77.

Görüldüğü üzere, klasik hukuk devleti kuramı, devletten ayrı bir özel alan, toplumla devlet arasında aracılık yapan –ve temel haklara dayalı normatif düzenlemelerle güvence altına alınmış– siyasal işlevli bir kamu ve –özünde baskı terimlerinde tanımlanan– nötr bir yapıya sahip hukuksal ve biçimsel bir iktidar düşüncesi üzerinde yükselir. Gerçekten de, bunlar; yani kamusal alan-özel alan ayrımı, siyasal bir işlev gören bir kamuya ilişkin anayasal düzenleme ve negatif bir hukuksal formda çerçevesi çizilen iktidar anlayışı, hukuk devleti kuramının *apriori*lerini oluşturur²¹. Habermas'ın belirttiği gibi, burjuva kamu modeli, kamusal alanın özel alandan kesin bir şekilde ayrılması varsayımı üzerinde temellenir. Bu ayrım, kamusal topluluk halinde bir araya gelen özel kişilerin oluşturduğu ve devletle toplum arasındaki bağlantıyı kuran kamunun kendisi, özel alana dahildir. Yani, burjuva kamu modelinde özel şahıslara ayrılmış alanda, özel alan ile kamusal alan arasında ayrım yapılır. Burjuva kamusu, devletle toplum arasındaki gerilim sahasında özel alanın bir parçası olarak ortaya çıkar²².

Tarihsel olarak, devletten ayrılmış bir toplumla bağlantı içinde ortaya çıkan burjuva kamusu, özel alandaki ilişkilerin genel kurallarının toplumsal bir sorun haline getirilerek toplumun bir özel alan olduğunun siyasal açıdan kabul edilmesi ve onaylanması projesinin ifadesidir. Bu bağlamda, esas itibarıyla, özel şahısların tasarrufunda olması gereken alana devletin müdahale ve tecavüzlerini engelleyen ve ilk liberal anayasalarda yer alan temel haklar katalo-

ğu, bu projenin kurumsal düzeyde izdüşümünü oluşturur. Gerçekten de, bu normatif düzenlemelerde temel haklar, siyasal açıdan özgürleşmiş bir özel alanla birlikte siyasal işlevli bir kamunun hukuk devleti ile bağlantısı içinde bir konuma yerleşir²³. Kamusal alanın, bu şekilde, özel alanın bir parçası olarak temellendirilmesi, kamusal alanın toplumsal koşullarının –tıpkı özel alanda olduğu gibi– bir tür doğal düzen olarak tasarlanmasına yol açacaktır. Marx'ın belirttiği gibi, özel alan ya da toplum, burjuva ekonomi-politiğinde, bir birey-yurttaşlar toplumdur ve bu toplumda tüm bireyler "sahip olma" kavramından hareketle tanımlanır; herkes bir ihtiyaçlar toplamından ibarettir²⁴.

Burjuva düşüncesinde, özel alan, dayanağını "mülk sahibi" ile "insan" (bourgeois ile homme) arasında kurulan özdeşlikte bulur. Tüm toplumsal fenomenler, bu insan modeli üzerinde yükselir; insanın bu ideal doğasının (sahiplenici bireycilik) gerçekleşmesi önünde bir engel ya da olanak olma anlamında bir gerçekliğe sahiptir. Dolayısıyla, özel alanın bir parçası olarak kabul edilen kamusal alanın kendisi de bu tözsel özne nosyonu çevresinde dönecektir. Gerçekten de liberal siyasal öğretilerde, siyaset *homo economicus*'un hizmetinde bir sağgörü anlamını taşır ve –esas itibarıyla– bu öznenin haklarını ve özgürlüklerini güvence altına almanın bir aracı olarak temellendirilir²⁵. Liberal kuram ile bu "ego" anlamında birey modeli her zaman bir arada olmuştur; doğuştan haklarla dünyaya gelen birey, siyasal iktidarın meşruluk kaynağı olarak

konumlandırılmıştır. Bir yandan da üstün zorlayıcı iktidarı gören liberaller açısından örgütlü toplumun varlık amacı gibi uğradığı dönüşüm ve değişimlerin sebebi de bu tözsel özne kategorisinde içerildiğini iddia ettikleri evrensel taleplerin daha eksiksiz ve kolay kılınarak karşılanmasından başka bir şey değildir²⁶.

Devlet, Bourdieu'nun (Weberci devlet tanımlamasıyla ilişki içinde) ifade ettiği gibi, "belirli bir toprak parçası ve buna tekbül eden nüfusun tamamı üzerinde fiziksel ve simgesel şiddetin meşru kullanımını başarılı bir şekilde talep eden bir x'tir"²⁷. Bourdieu'nun devlet tanımında yer alan "simgesel şiddet" ibaresi, egemenlik altında olanların, egemenlik ilişkilerini egemen olanların çıkarlarına uygun olan kategoriler aracılığıyla algılamalarının sağlanması anlamına gelir. Simgesel şiddetin meşru kullanımının elde edilmesi, Bourdieu'nun sözleriyle, "egemenlik altında olanların *habitus*'ünü oluşturan nesnel yapılarla bunların uygulandığı egemenlik ilişkisinin yapısı arasında uyuma dayanır"²⁸. Görüleceği üzere, devlet, fiziksel şiddetle birlikte ve ondan daha öncelikli bir konumda yer alan simgesel şiddeti içeren bir siyasal yapıdır. Costariadis'in belirttiği gibi, "meşru şid-

deti tekelinde bulundurma öncesinde meşru kelamı tekelinde bulundurma vardır; ki bu da, geçerli imlemi tekelinde bulundurmaya bağlıdır. İmlem Efendis'i'nin tahtı, şiddet Efendis'i'nden daha yüksektir"²⁹. Bu devlet tanımı ışığında liberal devlet kuramına bakarsak, bu kuramda meşru kelamın, "tözsel özne", "bireycilik", "doğal haklar", "birey-devlet dikotomisi" ve bunlardan daha önemlisi "temsil" nosyonu çevresinde döndüğünü görürüz. Temsil'in özellikli ve öncelikli konumu, esasen, diğer nosyonların içermelerini hem özetleyen hem de kurumsallaştıran bir mekanizma işlevi görmesinden kaynaklanır. Furet'in belirttiği gibi, Liberal ideolojik-pratikte, "meşruluk (ve zafer) halkın iradesini simgesel olarak taşıyanların ve aynı iradedeki beklentileri tekeline almayı becerebilenlerindir"³⁰. Gerçekten de, liberal devlet ve kurumları, bireylerin eşitliği ve özgürlüğü çerçevesinde örgütlenir ve görünümse olarak bu eşit ve özgür yurttaşlar-bireyler topluluğunun temsiline; devletin halkçılığına ve halka karşı laik sorumluluğuna dayanır³¹. Artık, bundan böyle "her iktidar, her siyaset, bu kurucu ama cisimlendirilmesi olanak dışı ilke çevresinde yürümlenir"³².

Gerçekten de, liberal demokraside, bi-

25 Bkz. BARBER, 32-33; HABERMAS, Kamusal alan..., s. 236-237. Marx'ın belirttiği gibi, "modern devletin doğal temeli ise burjuva toplum *insanı*, yani öteki insanlara özel çıkar ve *bilincinde* olmadığı doğal zorunluluktan başka hiçbir bağla bağlanmış bulunmayan bağımsız insan, çıkara dönük emeğin kendi öz *bencil* gereksinmesi ile ötekini *bencil* gereksinmesine *köleliğidir*. Doğal temeli işte bu olan modern devlet, *evrensel insan hakları bildirisi*nde, onu işte böyle tanımlıdır. Ve bu hakları modern devlet yaratmamıştı. Kendi öz evrimi ile eski siyasal engelleri aşmaya götürülen burjuva toplumunun ürünü olan modern devlet, kendi başına *insan haklarını ilan ederek*, kendi öz köken ve öz temelini tanımlamaktan başka bir şey yapmıyordu." Bkz. MARX, Kutsal..., s. 154.

26 DURKHEIM, s. 116-117; MILL, Faydacılık..., s. 19, 27; HEGEL, s. 60; ALTHUSSER, s. 13; POLUNTZAS, s. 125; MARX, Kutsal..., s. 154.

27 BOURDIEU, Pratik..., s. 107.

28 BOURDIEU, Pratik..., s. 210. Ayrıca bkz. BOURDIEU, Toplumbilimin..., s. 86; COSTARIADIS, s. 45.

29 COSTARIADIS, s. 45.

30 FURET, s. 74.

31 Bkz. POLUNTZAS, s. 125. Aynı bağlamda bkz. WEYL, s. 111-112; HABERMAS, Nietzsche..., s. 131; FURET, s. 88; HABERMAS, Kamusal alan..., s. 173.

32 FURET, s. 77.

21 Bkz. FOUCAULT, Özne..., s. 141-145; HABERMAS, Kamusal alan..., s. 37; 377; COSTARIADIS, s. 111; FOUCAULT, Entellektüel..., s. 69.

22 HABERMAS, Kamusal alan..., s. 302-303, 366. Ayrıca bkz. AMIN, s. 80; WOOD, s. 16. "Özel alan, dar anlamda, burjuva toplumunu, yani mal dolaşımı ve emek alanını kapsıyor; mahremiyet alanıyla aile de ona dahil. Siyasal kamu ebedi kamudan çıkıyor; kamuoyu yoluyla toplumun ihtiyaçlarını devlete iletiyor." Bkz. HABERMAS, Kamusal alan..., s. 98.

23 Bkz. HABERMAS, Kamusal alan..., s. 172 dn. 62, 366.

24 Bkz. MARX, Grundrisse, s. 139-140.

reyler, adına yurttaşlık denilen bir statüye yerleştirilir ve tüm bireyler–kendilerini halk egemenliğinden bir parça sahibi yapan– soyut bir hukuk tasarımı içinde eşitleştirilir³³. Liberal eşitlikçilik, yasa önünde eşitlik ve yasanın korunmasından faydalanma konusunda herkesin eşit haklara sahip olduğunu ilan eden bildirgelerde ve anayasal metinlerde evrensel bir legal formülasyona kavuşur. Madalyonun diğer yüzünü oluşturan özgürlük de liberal siyasal kurama göre, “toplumda sivil hukukun kişinin kendi çıkarlarını rasyonel bir tarzda kollayabilmeleri için sağladığı uzam olarak; devlette de siyasal iradenin oluşumuna katılmada ilke olarak eşit haklar”³⁴ a sahip olmayı ifade eder. Görüldüğü üzere, liberal eşitlik ve özgürlük anlayışı, hukuk ideolojisi esas alınmak suretiyle tanımlanmış ve temellendirilmiştir. Hukuk da zaten Weyl’in söylediği gibi, bireyin haklarını devlete karşı koruyan bir işlevde betimlenir; eşitlikçi ve bireyci bir yapı görünümü sunar. Bu görünümü içinde hukuk, “kişiyi ‘sahip olma’ kavramından hareketle tanımlayan, toplumsallığı ise sözleşme...kavramı ışığında temellendirmeye çalışan bir hukuk anlayışıdır. Soyut hukuk insan özgürlüğünü ya da insanın varlığını değil, onun sahip olduğu şeyi, yani mülkü hedef alır, dolayısıyla da, insanın ne olduğunu, onun neye sahip olduğunu

gösterme yoluyla kavrar”³⁵. Zira, insan yalnızca doğuşu nedeniyle alacaklı veya borçlu olarak dünyaya gelir.

Oysa, bütün “bölünmüş” toplumlarda olduğu gibi kapitalist toplumda da hukuk, aynı zamanda bir ayrıcalık (ve tahakküm) hukukudur³⁶. Hukukun bu yönünün atlanarak formel eşitliğinin ön plana çıkartılması, toplumdaki eşitsiz güç ilişkilerinin bu ilke altında örtülmesi ve karartılması amacına karşılık gelir. Başka bir ifadeyle, liberal hukuki söylem, yalnızca iktidarın, sınırları çizilmiş alanın dışına taşan müdahalelerini gayri meşru hale getirmekle kalmaz; ayrıca sınıfsal egemenlik ve sömürü ilişkilerini belirsizleştirip, bu ilişkileri özgür ve eşit bireyler arasındaki ilişkiler şeklinde yeniden tanımlamak suretiyle bunların varlığını reddetmeyi sağlayan bir işlev de görür³⁷.

Daha önce de belirttiğimiz üzere, liberal eşitlik ve özgürlük anlayışıyla piyasanın işleyiş mekanizmasının yapısal gerekliliklerinin zorladığı insan tasarımı arasında dolaysız ilişkiler vardır. Verili bu bağlam göz önünde tutulduğunda, burjuva eşitlik ve özgürlük anlayışının piyasa muamelelerine etkili bir şekilde katılmak için gerekli olan eşitlik ve özgürlükten başka bir anlamı olmadığı ortaya çıkar.

KAYNAKÇA

- AKAL, Cemal Bali : Devlet Kuramı, Ankara, 2000, Dost Yayınları.
- ALTHUSSER, Louis : Politika ve Tarih, (çev. A. Şenel- Ömer Sezgu), Ankara 1987, Varlık Yayınları.
- AMIN, Samir : “Bugünkü Üçüncü Dünya’da Demokrasi Sorunu”, [Düşük Yoğunluklu Demokrasi: Yeni Dünya Düzeni ve Yeni Politik Güçler, (Samir AMIN-CHOMSKY- Andre Gunder FRANK), çev. Ahmet FETHİ, Alan Yayınları, İstanbul, 1994].
- BALIBAR, Etienne : Marx’ın Felsefesi, (çev. Ö. Laçiner), Birikim Yayınları, İstanbul, 1996.
- BARBER, Benjamin : Güçlü Demokrasi, çev. Mehmet Beşikçi, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1995.
- BERLIN, Isaiah : Two Concepts of Liberty, Oxford: Oxford University Press, 1958.
- BOURDIEU, Pierre : Pratik Nedenler, çev. H. Tufan, Kesit Yayınları, İstanbul, 1995.
- BOURDIEU, Pierre:Toplumbilim Sorunları, çev. Işık Ergüden, Kesit Yayınları, İstanbul, 1996.
- BUMİN, Tulin: Hegel (Bilinç Problemi, Köle-Efendi Diyalektiği, Praksis Felsefeleri) I. Kitap, Alan Yayıncılık, 1987.
- CALLINICOS, Alex :Tarih Yapmak, çev. Nermin Saatçioğlu, Özne, İstanbul, 1998.
- CASTORIDAS, Cornelius : Dünya, İnsana ve Tabiata Dair, çev. Hülya Tufan, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993.
- COWARD, Rosalind-ELLIS, John : Dil ve Maddecilik, çev. Esen Tarım, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.
- DURKHEIM, Emile :Toplumbilimsel Yöntemin Kuralları, (çev. B. Akal), İstanbul 1985, B.F.S. Yayınları.
- FOUCAULT, Michel : Entelektüelin Siyasal İşlevi, Seçme Yazılar 1 (çev. Işık Ergüden-Ferga Keskin) Ayrıntı, İstanbul, 2000.
- FOUCAULT, Michel : Özne ve İktidar , Seçme Yazılar 2 (çev. Işık Ergüden-Ferga Keskin) Ayrıntı, İstanbul, 2000.
- FURET, François : Fransız Devrimini Yorumlamak, çev. Ahmet Kuyuş, Alan Yayınları, İstanbul, 1989.
- HABERMAS, Jürgen : İdeoloji Olarak Teknik ve Bilim, (çev. Mustafa Tüzel YKY, İstanbul, 1995.)
- HABERMAS, Jürgen : Kamusal Yaşamın Yapısal Dönüşümü, (çev. T. Bora-M. Sancar, İletişim, İstanbul, 1997).
- HABERMAS, Jürgen : “Postmoderniteye Giriş: Bir Dönüm Noktası Olarak Nietzsche”, [Modernite Versus Postmodernite, (Der. Mehmet KÜÇÜK) çev. Nilgün TUTAL- Mehmet KÜÇÜK, Vadi Yayınları, Ankara, 1994, 2. Basım].
- HEGEL, Frederick G.W. : Hukuk Felsefesinin Ana Prensipleri, çev. Cenap Karakaya, Sosyal Yayın-

ları, İstanbul, 1991.

- HELLER, Agnes : “Modernitedeki Ahlakî Durum”, [Modernite Versus Postmodernite, (Der. Mehmet KÜÇÜK) çev. Nilgün TUTAL- Mehmet KÜÇÜK, Vadi Yayınları, Ankara, 1994, 2. Basım].
- JAMESON, Fredric : Postmodernizm ya da Geç Kapitalizmin Mantığı, çev. Nuri Plümer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1994.
- LASH, Scott : “Modernite mi, Modernizm mi? Weber ve Günümüz Toplumsal Teorisi”, [Modernite Versus Postmodernite, (Der. Mehmet KÜÇÜK) çev. Nilgün TUTAL- Mehmet KÜÇÜK, Vadi Yayınları, Ankara, 1994, 2. Basım].
- MARCUSE, Herbert : Negations, Essay In Critical Theory (trans. Jeremy Shapiro), Boston, 1968.
- MARX, Karl : Grundrisse, (Ekonomi Politikinin Eleştirisi İçin Ön Çalışma), Çev. Seval Nişanyan Birikim Yayınevi, İstanbul, 1979
- MARX Karl : 1844 Felsefe Yazıları, çev. Murat Belge, V.Yayınevi, Ankara, 1986.
- MOORE, Stanley W. : Marx, Engels ve Lenin’de Devlet kuramları (çev. Cumhuriyet Aytulum) İstanbul, 1989, Singe Yayınevi.
- MURPHY, John W. : Postmodern Toplumsal Analiz ve Postmodern Eleştiri, çev. Hüsamettin Aslan, Etik Kitabevi, İstanbul, 1995.
- PETTIT, Philip : Cumhuriyetçilik –Bir Özgürlük ve Yönetim Teorisi–, çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1998.
- POOLE, Ross : Ahlak ve Modernlik, çev. Mehmet Küçük, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1993.
- POULANTZAS, Nicos: Faşizm ve Diktatörlük, çev. Ahmet Insel, İstanbul, Belge Yayınları, 1980.
- RAWLS, John : A Theory of Justice, Cambridge, Mass. Harvard University Press, 1972.
- SANCAR, Mithat : Devlet Akli Kısıcında Hukuk Devleti, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.
- SANCAR, Mithat : “Şiddet, Şiddet Tekeli ve Demokratik Hukuk Devleti”, Doğu-Batı, Sayı 13, (Kasım, Aralık, Ocak 2000-2001), Ankara.
- STRAUSS, Leo : “Tabii Hak ve Tarih” Devlet Kuramı (der. Cemal Bali Akal) içinde, Ankara, 2000, Dost Yayınları.
- SUNAR, İlkay: Düşün ve Toplum, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1986.
- TROPER, Michel: “Hukuki Devlet Kuramı Üstüne”, Devlet Kuramı (der. Cemal Bali Akal) içinde, Ankara, 2000, Dost Yayınları.
- WEYL, Monique-Roland : Gerçekte ve Eylemde Hukukun Payı (çev. Şiar Yalçın), İstanbul, 1975, Konuk Yayınları.
- WOOD, Elen Melkins : Sınıftan Kaçış (çev. Şükrü Alpogut), İstanbul, 1992, Alkış Yayınları.

33 Bkz. FURET, s. 188; BUMİN, s. 138; WEYL, s. 114; COWARD-ELLIS, s. 11.

34 HABERMAS, Nietzsche..., s. 131.

35 Hegelci bu temellendirme için bkz. BUMİN, s. 138. Marx’ın sözleriyle politik iktidarın ahlaki “sahip olma”dır: “Toplum, politik iktisatçıya göre, yurttaşlar toplumdur ve bu toplumda herkes bir gereksemler toplumdur, herkesin bir öteki için araç olduğu ölçüde, insanı öteki kendisi için nasıl varsa, öteki için o şekilde vardır.” Bkz. MARX, 1844..., s. 131, 139-140.

36 Tahakküm hukuku, “feodal dönemde Tanrı iradesi, dini otoritenin inayeti ile haklı gösterilir...sonra, burjuva demokrasisinin şafağında, Akıl varlığının iradesi, doğanın gerekleri ile, daha sonra da sosyal dayanışma, sosyal denge zorunlulukları ile ve son olarak...yurttaş çoğunluğunun iradesi ve bu irade adına kullanılan ulusal egemenlik”le meşrulaştırılır. Bkz. WEYL, s. 47.

37 WOOD, s. 79. “Bireycilik ve liberalizmden esinlenen doğal hukukun en büyük eksikliği, temel yanlışlığı, ezilen ile ezenin hukuki ilişkisini aynı ahlaki anlayış içinde haklı göstermektir.” Bkz. WEYL, s. 29. Aynı bağlamda bkz. CALLINICOS, s. 43; JAY, s. 214; MOORE, s. 33; BALIBAR, s. 52; MARCUSE, s. 13.